

רוני רייך

חורבן ירושלים בשנת 70 לסה"נ

תיאורו של יוסף בן מתתיהו
והממצא הארכאולוגי

הכיבוש הרומי של ירושלים וחורבנה בקיץ בשנת 70 לסה"נ הוא בוודאי המאורע הטראומטי ביותר בתולדותיה של העיר, מאז ימיה הראשונים כישות עירונית, בתקופת הברונזה התיכונה השנייה (סביב 1800 לפסה"נ), ועד ימינו. חורבן העיר ותוצאותיו הותירו עקבות בלתי נמחים בחייו של העם היהודי, וקבעו למעשה את גורלו של העם כ-2,000 השנים הבאות. יש בידינו תיאור של כיבוש העיר וחורבנה שהוא אחד התיאורים ההיסטוריים הארוכים והמפורטים ביותר של התרחשות שכזו. תיאור חי ובלתי אמצעי זה נכתב בידי יוסף בן מתתיהו (פלרויוס יוספוס), ההיסטוריון בן התקופה, שהיה עד ראייה לאירועים. התיאור הארוך משולב בחיבורו 'מלחמת היהודים ברומאים', בעיקר בספר החמישי והשישי.¹ מידע רב כמות ורב ערך על אותם אירועים הוסיפו לנו החפירות הארכאולוגיות הנערכות בעיר כבר למעלה מ-150 שנה, ובעיקר אלה הנערכות בארבעים השנים האחרונות.

הכנעתה וחורבנה של ירושלים נדונו הרבה במחקר.² ניסיון לרכז את המידע הארכאולוגי הנוגע לחורבן נעשה לראשונה, לפני כשנות דור, בידי ג'דעון פרסטר.³ מאחר שמאז נחשף עוד מידע ארכאולוגי רב הנוגע לחורבנה של ירושלים, דומה שהגיע עת לסיכום מפורט נוסף של הנושא. במאמר זה אני מבקש להציג את המידע הארכאולוגי הידוע כעת על אודות המצור, הכיבוש והחורבן של ירושלים בידי הרומאים בשנת 70 לסה"נ, ולעמת אותו עם תיאוריו של יוסף בן מתתיהו. השרידים מתוארים על פי אזורים השונים של העיר, בעוד שתיאורו של יוסף בן מתתיהו כתוב, כיאה לספר היסטוריה, על פי סדר האירועים.

המקדש ועזרותיו

בהר הבית, שבמרכזו המקדש לאלוהי ישראל, לא נערכו מעולם חפירות ארכאולוגיות, וזאת מסיבות דתיות ופוליטיות. גם אם תיערכנה אי פעם חפירות ארכאולוגיות במקום, סביר שלא יתגלו בהן גרמי קירות ויסודות של המבנה ושל עזרותיו באתרם, אך רב הסיכוי לגלות במילויים ובמפולות חלקים מקוריים ממבנים אלה (ראו במפה להלן: ¹ [לפי פרסום קלרמון-גנן] ו-² [לפי פרסום אייליף]). הנחה זו מבוססת על העובדה שבעבר התגלו באקראי בקרבת הר הבית שתי אבנים שהיו קבועות בסורג שהקיף את העזרה;⁴ האבנים, הנושאות כתובות יווניות, נועדו למנוע מלאי יהודים לעבור את הסורג פנימה לעזרה.⁵ אבנים אלה, ששולבו במבנים מאוחרים בשימוש חוזר, הן הקרובות ביותר למקדש

1 Josephus, *The Jewish War: Books IV-VII*, trans. H.S.J. Thackeray (LCL, 210), London 1928
 2 ראו למשל: א' רפפורט (עורך), יהודה ורומא: מרידות היהודים, תל-אביב תשמ"ג, עמ' 55-77; J. Price, *Jerusalem*
 E.H. Cline, *Jerusalem Besieged: From Ancient Canaan to Modern Israel, under Siege*, Leiden 1992
 Ann Arbor 2004, pp. 131-199. לסיכום פרק הזמן שמן החורבן ועד הררינוס, ובכלל זה הבעייתיות של תיאור
 קורות העיר בפרק הזמן הזה, ראו: ב' איזוק, 'ירושלים מלאחר המרד הגדול עד ימי קונסטנטינוס', י' צפירי וש' ספראי
 (עורכים), ספר ירושלים: התקופה הרומית והביזאנטית, ירושלים תשנ"ט, עמ' 1-13, בעיקר עמ' 1-10.
 3 ג' פרסטר, 'המלחמה הגדולה ברומאים (66-73) והמימצא הארכאולוגי', רפפורט (שם), עמ' 138-152 והערות
 בעמ' 363-364.
 4 משנה, מידות ב, ג.
 5 C. Clermont-Ganneau, 'Discovery of a Tablet from Herod's Temple', *PEQ* (1871), pp. 132-133; idem, *Comptes*

שנמצאו עד כה. גם כתובת הקדשה לריצוף שנעשה בהר הבית ההרודייני, כתובת שנמצאה בחפירות מדרום להר הבית, הייתה בוודאי קבועה בתחום הר הבית (5).⁶ בשנים 1999-2000 ערך הווקף המוסלמי חפירה גדולה בהר הבית, סמוך לצדו הדרומי-מזרחי, אולם העבודה לא נעשתה על פי אמות מידה מדעיות. בעת האחרונה מנהלים גבריאל ברקאי ויצחק צניג מפעל לסינון העפר שסולק בחפירה,⁷ ולדבריהם בחפצים אחדים שעלו בסינון, והמתוארכים לשלהי ימי הבית השני, ניכרים עקבות חריכה – מן הסתם תוצאה של השרפות שפרצו באתר בזיקה לחורבן (4).

כותלי הר הבית

כותלי הר הבית ההרודייניים נפגעו בשתי צורות: פירוק ושרפה. לאחר הכיבוש הרומי של העיר פורקו הכתלים, אבן אחר אבן, כפי שמעידים גרמי הקירות שנותרו שמורים בגבהים שונים ומפולות אבני הבנייה הגדולות שנמצאו בחפירות, במצבורים במקומות שונים לאורך הכתלים (5), לאורך הכותל המערבי והדרומי.⁸

האבנים המפורקות נערמו מחוץ לכותלי הר הבית כך שהן מסתירות את החלק התחתון של הקירות, שנשתמרו מהם גרמים בגבהים שונים. מאחר שהכתלים בפינות הר הבית נבנו מאבנים גדולות במיוחד, שמשקלה של כל אחת כ-40-50 טונות, התקשו מאוד לפרקם, וזו הסיבה למפלס הגבוה יחסית שבו השתמרה הבנייה ההרודיינית בפינות הר הבית. יש לזכור כי מצבורי האבנים הגדולות שנחשפו בחפירות בסמוך לכותל המערבי ולכותל הדרומי של הר הבית הם מה שנותר מערמות גדולות יותר, לאחר שבתקופה הרומית המאוחרת, הביזנטית והמוסלמית הקדומה לקחו מהן אבנים לשימוש חוזר במקומות בנייה אחרים.

מתי פירקו הרומאים את הקירות? חורבנה של ירושלים בקיץ בשנת 70 מספק לנו את התאריך המוקדם ביותר האפשרי (terminus post quem). הפירוק נעשה בוודאי בידי הלגיון הרומי העשירי, שהתמקם בעיר לאחר כיבושה,⁹ ופעולה זו דרשה זמן, מאמץ ויכולת טכנית. להלכה מרווח הזמן

rendus de l'Académie des inscriptions et belles-lettres, 3me série, I, Paris 1872, pp. 170-196; *Revue Arch.*, n.s. 23, (1872), pp. 214-234, 290-296; J.H. Iliffe, 'The ΘΑΝΑΤΟΣ Inscription from Herod's Temple', *QDAP*, 6 (1936), pp. 1-3

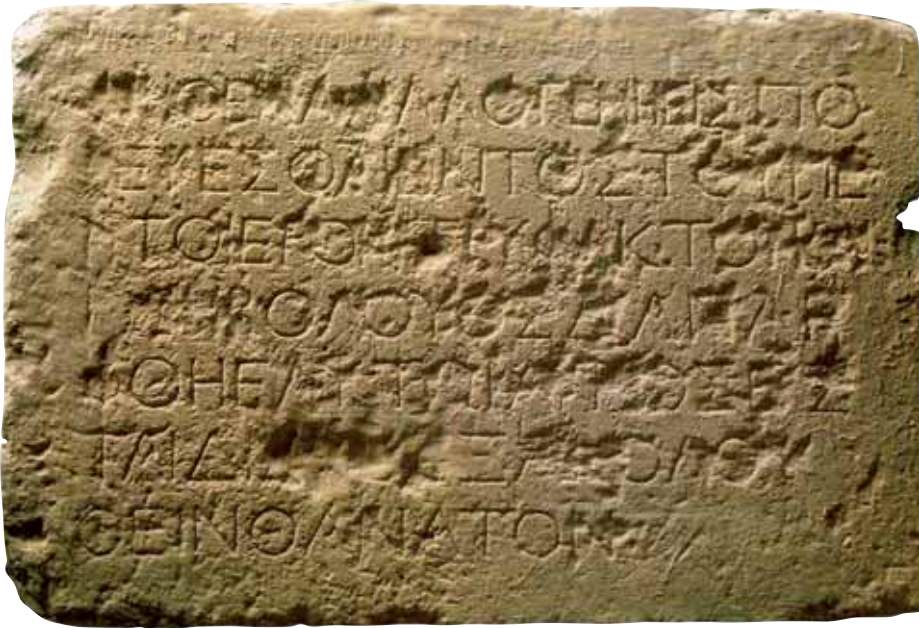
B. Isaac, 'A Donation for Herod's Temple in Jerusalem', *IEJ*, 33 (1983), pp. 86-92 (=idem, *The Near East under Roman Rule*, Leiden, New York & Köln 1998, pp. 21-28) 6

ג' ברקאי וי' צויג, 'אור חדש על הר הבית; ממצאים חדשים שהועלו בפרויקט סינון העפר מהר הבית', אריאל, 175 (תשס"ז), עמ' 6-46; ג' ברקאי, י' צויג וא' אברהם, 'חידושים במפעל סינון העפר מהר הבית', מחקרי עיר דוד וירושלים הקדומה, 2 (תשס"ז), עמ' 27-67, בעיקר עמ' 47-50.

ר' רייך וי' ביליג, 'חפירות ליד הר הבית ו"קשת רובינסון" בשנים 1994-1996', קדמוניות, 117 (תשנ"ט), עמ' 33-40, תמונת השער ותמונות בעמ' 34, 38; R. Reich & Y. Billig, 'Excavations near the Temple Mount and Robinson's', *Arch*, 1994-1996, H. Geva (ed.), *Ancient Jerusalem Revealed*², Jerusalem 2000, pp. 340-352

לכאורה קיימת אפשרות שהנצורים בהר הבית הם שהרסו את הקשת, וכן את יתר המבנים המתחברים להר הבית (קשת וילסון והקשת הסמוכה לפינה הדרומית-מזרחית של הר הבית), אך דומה שלא היה בכוחם של הנצורים המורעבים והמותשים בירושלים לבצע מעשה זה, ואף לא היה ביכולתם לעשות זאת מבחינה טכנית.

האפשרי הוא גדול ביותר, מפני שהלגיון חנה בעיר למעלה מ־200 שנה. החפירות שנערכו לאורך חומות הר הבית לא העלו נתונים לתיארוך מדויק. ניתן רק לשער שפעולה כזו עשויה הייתה להיות מתנה ראויה לקדם בה את בואו של הקיסר הדריינוס לביקור בשנת 130 לסה"נ. אך עדיין נחוצה הוכחה לכך.

כתובת ה'סורג'
המזהירה נכרים מפני
כניסה לתחום האסור.
תרגום הכתובת: 'הזר
אל ייכנס פנימה
מהסורג והמחיצה
סביב המקדש. כל מי
שייתפס יהיה עצמו
אשם במותו'
(צילום: זאב רדובן)

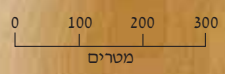
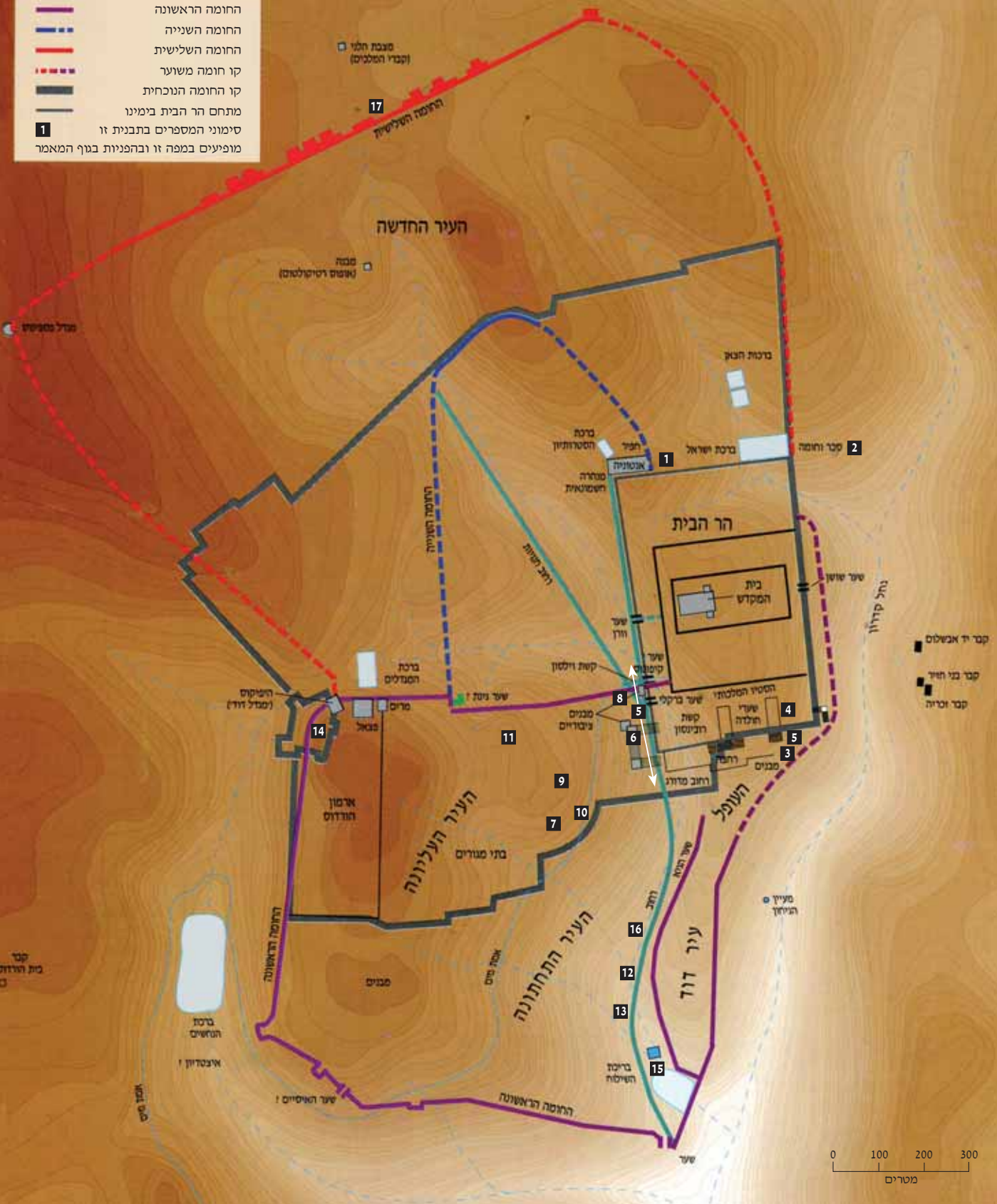
בעמוד ממול: מפת
העיר ירושלים ובה
סימון האתרים
הנזכרים במאמר

היבט נוסף של אירוע החורבן הטראומטי ניכר בסימני חריכה באבני המפולות. במקומות שונים במתחם המקודש הגדול פרצו שרפות. אמנם מצבורי האבנים נראים לכאורה 'נקיים' מאוד. אך בדיקה מדוקדקת מגלה שלמספר גושי אבן יש בצד אחד פנים חלקים, מסותתים למשעי באזמל מסרק דק, השונים מאוד מן הפנים בעלי סיתות השוליים האופייני לכנייה ההרודיינית הממלכתית. בצד החלק של אבני הגזית, שפנה ככל הנראה אל עברו הפנימי של מתחם הר הבית, ניכרים בבירור סימני חריכה. אין הכוונה כאן לכתמי פיה, שבוודאי היו קיימים בזמנם אך נשטפו מזמן במי הגשמים, אלא לשינוי בגוון של אבן הגיר החצי קשה בהשפעת החום, מלבן־צהבהב לגוון מנומר אדמדם־אפרפר. בשוליים של פנים חלקים אלה ניתן לעקוב אחר השפעת החום עד לעומק של מילימטרים אחדים.

תופעה אחרת הנקשרת ישירות לחורבן כותלי הר הבית היא העובדה שבמקומות רבים שבהם נצמדו חדרים ומרחבים אחרים אל צדם החיצוני של כותלי הר הבית, ניזוקו פני הכתלים.¹⁰

10 B. Mazar, *The Mountain of the Lord*, New York 1975, p. 144. בתחתית העמוד שם נראים שני חדרים בשמאל ואחד בימין; וראו שם גם: עמ' 149, בתצלום העליון הקיר פגום בחלקו התחתון. ראו עוד: A. Shimron, Y. Deutsch & O. Peleg, 'The 70 CE Temple Mount Conflagration: First Scientific Evidence' (עורכים), *חידושים בחקר ירושלים*, י, רמת־גן תשס"ה, עמ' 19*–34*.

- החומה הראשונה
- החומה השנייה
- החומה השלישית
- קו חומה משוער
- קו החומה הנוכחית
- מתחם הר הבית בימינו
- 1** סימוני המספרים בתבנית זו מופיעים במפה זו ובהפניות בעוף המאמר

**כתמים קשוחים
שרופים בכותל
הדרומי**
(צילום בעמי 30-33:
המחבר)

נראה כי שבבי אבן גדולים נפרדו ונפלו מן הפנים החלקים של אבני הגזית ההרודייניות הגדולות והותירו פנים גסים, כאילו נפגעו האבנים מאש או מחום רב. בכותל המערבי סימנים אלה עולים עד לגובה של כ-2.5 מ' ממפלס הרחוב. זהו פחות או יותר הקטע של הכותל שהוסתר על ידי שורת חנויות שנבנתה בצמוד אליו. בכותל הדרומי התופעה הזו הובחנה בהתאמה לחללים המקורים שהיו מצויים זה בצד זה מתחת לרחוב המרוצף שנמשך לאורך הכותל הדרומי, ריצוף שרובו לא שרד. החללים המקורים בקמרונות הותירו בכותל הדרומי שורת צלקות מעוגלות, בהתאם לצורתם המעוגלת. לפי שעה לא הוצע הסבר מניח את הדעת לבליה זו, החופפת בגובהה ובצורתה את החללים שהיו צמודים לכתלים, שכן לא נמצאו בחללים אלה עקבות של שרפה (עץ חרוך, פיח וכדומה).

השטח הסמוך להר הבית

המצבור העיקרי של אבני המפולת מצוי ברחוב המרוצף אבן לאורך הכותל המערבי של הר הבית, ואילו בצד הדרומי נותרו פחות אבנים. מאחר שהכותל הדרומי של הר הבית פורק לגובה נמוך מזה שפורק הכותל המערבי, ברור למדי שברוב אבני המפולת שהיו בצד הדרומי נעשה שימוש חוזר בתקופות מאוחרות. ידוע כי השתמשו ברבות מן האבנים האלה במבני השלטון הגדולים שנבנו סמוך להר הבית בתקופה המוסלמית הקדומה¹¹ ובמבנה בתוך הר הבית המכונה אורות שלמה, שנבנה

מפולת אבנים
סמוך לקשת
רובינסון

בתקופה המוסלמית הקדומה.¹² בקטעים ממבני השלטון המוסלמי הסמוכים להר הבית, ואשר פורקו לאחרונה, נמצאו בשימוש חוזר הרבה אבנים מעובדות, אבנים מעוטרות וכאלה שנשאו כתובות. רבות מהן היו שייכות לסטיו המלכותי (Stoa Basilea) שבנה הורדוס בצדו הדרומי של הר הבית, ושנהרס יחד עם כותלי הר הבית.

מטמונים מצביעים בדרך כלל על תקופת מצוקה, שבה אנשים מטמינים את כספם במקום בטוח הידוע רק להם, כמו מתחת לרצפה או בתוך הקיר, עד יעבור זעם והם יוכלו להוציאו משם. מטמונים המתגלים בחפירות מעידים כמובן על אנשים שלא יכלו לחזור ולקחת את כספם. לפי שעה ידוע רק מטמון של שלושה-עשר שקלי כסף מן העיר העליונה (7).¹³ מטמון של למעלה מ-200 פרוטות ברונזה נמצא מפוזר על אבן הסף בפתח המוביל מן הרחוב המרוצף אל אחת החנויות שלאורך הכותל המערבי (8).¹⁴ לכאורה אין זה מטמון, שכן המטבעות נמצאו פזורים על גבי הסף ואבני הרחוב, גלויים לעין כול, אך דומה שהמטבעות היו מוטמנים בקיר החנות, וכאשר נהרס הקיר מפגיעת אחת מאבני הכותל המערבי שדורדרו אל מחוץ לתחום הר הבית, נפלו המטבעות והתפזרו.¹⁵

12 מזר (לעיל, הערה 10), עמ' 267-271 ותצלום מול עמ' 97.

13 נ' אביגד, העיר העליונה של ירושלים: פרשת החפירות הארכיאולוגיות ברובע היהודי של העיר העתיקה בירושלים, ירושלים 1980, עמ' 195-196 ואיור 238.

14 ר' רייך וא' שוקרון, 'ירושלים, שער הרחמים', חדשות ארכיאולוגיות, קו (תשנ"ז), עמ' 137.

15 יש לציין כי מטבעות נוספים ממצבור זה עדיין לכורים מתחת לאבני כותל נפולות סמוכות.

סוגיה לעצמה היא הריסת קשת רובינסון (6) וגרם המדרגות המונומנטלי שנשאה. בעוד שקירות הר הבית פורקו אבן אחר אבן, והאבנים דורדרו אל מחוץ למתחם המקודש, הרי הקשת המונומנטלית קרסה בבת אחת. דרך אפשרית אחת למוטט אותה הייתה לחצוב ולסלק את אבני המפתח של הקשת בשלמותן, תוך כדי תמיכת המרווח הגדול שנוצר בקורות עץ, ולאחר מכן להעלות את הקורות באש. משקלו של חלק הקשת שנישא באוויר, בין הכותל המערבי של הר הבית ובין האומנה המסיווית הניצבת ממול, מוערך בכ־1,600 טונות. ההתמוטטות העצומה של אבני הקשת ניכרת היטב בשקיעתו של חלק הרחוב המרוצף העובר תחתיה.

מדוע נהרסו קשת רובינסון וגרם המדרגות המונומנטלי שנשאה, ומתי אירע הדבר? אשר לסיבת ההריסה אפשר רק לנחשה. הקשת בלטה מן הכותל המערבי, הגבוה והארוך, של הר הבית, והייתה אולי מונומנט האבן הגדול ביותר מסוגו באותה תקופה.¹⁶ כידוע הרומאים הקימו קשתות מונומנטליות להנצחת הישגים צבאיים, ואפשר אפוא שהקשת נהרסה רק בגלל צורתה וגודלה, שבלטו מאוד במרחב.¹⁷

ייתכן שיש בידינו רמז לתאריך הריסתה של הקשת. בחפירות ליד הר הבית נמצאו שתי כתובות לטיניות, ואחת מהן נקשרת לתיארוך הריסת הקשת. הכתובות נמצאו בשימוש חוזר במבנים מן התקופה המוסלמית הקדומה. הן כמעט זהות, אחת מהן שלמה,¹⁸ והאחרת שבורה וחלקה התחתון חסר.¹⁹ הכתובת השלמה, שהייתה כתובת על אבן מיל (milliarium), נחקקה על גבי גוש אבן מוארך בעל שוליים מעוגלים שנעשה בו שימוש חוזר. אבנים נוספות בעלות פרופיל מעוגל כזה נמצאו בחפירות במצבור הגדול של אבני המפולת בסמוך לפינה הדרומית-מערבית של הר הבית, והחופרים סבורים שהן שימשו אבני מעקה לגרם המדרגות המונומנטלי שעלה על גבי קשת רובינסון להר הבית.²⁰ הכתובת נחקקה על האבן בזמן הפרינקיפט של טיטוס (79–81 לסה"נ), ומכאן שהאבן הזו כבר לא הייתה אז במקומה המקורי. מסתבר שהצבא הרומי עשה כמה פעולות הרס בסביבות הר הבית מיד לאחר כיבושו. גרם המדרגות המונומנטלי, כלומר קשת רובינסון, שהוא חיצוני להר הבית, יכול היה להיהרס באותה עת,²¹ בעוד שהשימוש בגוש האבן כאבן מיל הנושאת כתובת נעשה כעשור שנים אחר כך.

16 קשת רובינסון היא הקשת האדריכלית הגדולה ביותר הבנויה אבן הידועה לי. גודלה מתבטא במפתחה (כ־12.5 מ'), ברוחבה (כ־15 מ') ובעובדה שמשולבות בה אבנים גדולות במיוחד. עוביין של אבני הקשת ששרדו בגרם הקשת הבולט מן הכותל המערבי של הר הבית אינו ידוע, אך אורכן המופלג ועוביין המשווער מצביעים על אבנים שמשקלן 20 טונות לפחות.

17 לאחרונה הופנתה תשומת הלב לכתובת לטינית מונומנטלית השמורה במוזאון האסלאמי שבהר הבית, כתובת המרמזת כביכול על קשת אדריכלית שבה הייתה קבועה. ראו: T. Grüll, 'A Fragment of a Monumental Roman Inscription at the Islamic Museum of the Haram ash-Sharif, Jerusalem', *IEJ*, 56 (2006), pp. 183–200. אם שבר הכתובת מקורו אמנם בהר הבית או בסביבתו, קיימת אפשרות שהכתובת הייתה קבועה בשער או בקשת ניצחון רומיים. קשת 'אָקָה הומו', הסמוכה להר הבית מצפון, עשויה להתאים לכך.

18 R. Reich & Y. Billig, 'Another Flavian Latin Inscription from the Excavations near the Temple Mount, Jerusalem', *Atiqot*, 44 (2003), pp. 243–247

19 M. Gihon & B.H. Isaac, 'A Flavian Inscription from Jerusalem', *IEJ*, 24 (1974), pp. 117–123

20 רייך ובייליג (לעיל, הערה 8), עמ' 38.

21 לכאורה קיימת גם אפשרות שהקשת נהרסה בידי הרומאים בעת המצור הרומי על הר הבית, אך נראה שהייתה זו משימה מורכבת מכדי לבצעה תחת אש ובסכנה של התקפות נגד.

העיר העליונה ומערב העיר

מערבה של העיר, המקיף כיום את הרובע היהודי והרובע הארמני וכן את הר ציון שמחוץ לחומות העיר העתיקה, כונה בתקופה הנדונה העיר העליונה,²² בשל מיקומו במקום הגבוה ביותר בעיר. חפירות שנערכו כאן במקומות שונים חשפו בעיקר אזורי מגורים מימי הבית השני, ועקבות המצור והחורבן ניכרים באזורים אלה בצורות שונות.

בכמה מקומות נמצא רמז לאכלוס יתר, בגלל פליטים מאזורים אחרים בארץ שמצאו בעיר מקלט: חלוקה פנימית של חדרים. אמנם מבחינה ארכאולוגית אי אפשר לקבוע אם קיר מסוים נבנה בעת המצור או שנים אחדות קודם לכן. אך כאשר הוא נבנה על גבי אחת מרצפות הפסיפס הנאות ביותר

22 מלחמת היהודים ה, ד, א, 137.

מפולות ליד הכותל
המערבי

בעיר, שעיסרה בזמנה חדר טרקלין, ללא שום התחשבות בערכים האמנותיים של רצפה יקרה זו, ניתן לפרש זאת כסימן למצוקה.²³

תופעה אחרת שיש לפרשה כתוצאה של המצור היא שימוש בכורות מים של בתי מגורים שלא לשם אגירת מים. בכורות אחרים נמצאו סירי בישול רבים עשויים חרס, תמימים ואף שבורים.²⁴ דומה שאין זו הצטברות רגילה של אשפה ביתית, אלא אשפה שלא ניתן היה לפנותה כמקובל אל המזבלה העירונית, ואף לא להשליכה, בשל אילוצי המצור, מעבר לחומות העיר.²⁵ בחלק מבתי המגורים בעיר העליונה, ואולי ברובם, התגוררו משפחות כוהנים,²⁶ וייתכן שבסירי בישול אלה היה מזון שהיה בבחינת קודשים, ועל כן היה אסור בהנאה על כלל העם. אפשר שבגלל תוכנם זה של הסירים נהגו בהם בזהירות גם לאחר שנתרוקנו ויצאו משימוש, ולא פיזרו אותם לכל עבר. מאחר שמערכת פינוי האשפה בעיר השתבשה, זרקו את הסירים לחללים בסלע שהיו באותה שעה חסרי שימוש.

ברוב השטחים ברובע היהודי שנחפרו בידי המשלחת בראשות נחמן אביגד נמצאו במבנים מן התקופה הנדונה עקבות שרפה. כל השרידים העשויים מחומרים אורגניים נשרפו, ובהם תכולתם של הבתים, כמו רהיטים, וחלקים ממבני הבתים, בעיקר הרצפות שבין הקומות והגגות, שנעשו מקורות עץ ומקנים.²⁷ שרפת קורות העץ גרמה להתמוטטות החלק העליון של הקירות הבנויים אבן, והם קברו תחתם כל מה שנותר בבתים. שכבת האפר והעץ החרוך הגיעה לגובה כמטר בממוצע, ואילו מפולות האבן הגיעו לגובה שני מטרים ויותר.²⁸ במקומות מסוימים בערה האש זמן רב וקלתה את אבני הבנייה העשויות גיר והפכה אותן לתחמוצת סידן (CaO), הנראה כאבקה לבנה בוהקת. מידת ההרס אינה אחידה. ה'בית השרוף' (שטח ב, 9) ובית המידות ההרודייני (שטחים פ, פ-3) נשרפו ונהרסו לחלוטין,²⁹ ואילו בבתים אחרים נותרו עקבות החורבן רק בחלק מן הבית.

אותותיה של האש ניכרים גם בחפצים. כלי חרס או כלי מאבן בזלת חסינים מפני האש, אך כלי מאבן גיר נפגעים ממנה, ואכן כל הכלים האלה נמצאו מוכתמים באפר, ולעתים גם שרופים לסיד. כלי זכוכית שנשרבו, עוותו לאחר מכן בחום האש, ושוב לא ניתן היה לרפא אותם במעבדה לכדי כלי שלמים.³⁰

פה ושם נחשפו בחפירות בבתים השרופים וההרוסים ערמות של כלי בית בפינת חדר.³¹ ערמות כאלה בלטו ב'בית השרוף' (שטח ב בחפירות העיר העליונה), ואפשר שהן תוצאה של חיפושים

23 למשל בשטח 1 בחפירות אביגד. ראו: אביגד (לעיל, הערה 13), איור 150.

24 שם, איור 111.

25 א' גרוסברג, 'סירי הבישול המנוקבים מירושלים ומנהגייהם של "חברים" ו"עמי הארץ"', א' ברוך וא' פאוסט (עורכים), חידושים בחקר ירושלים, ח, רמת-גן תשס"ג, עמ' 61-71.

26 R. Reich, 'The Stone Scale-Weights of the Late Second Temple Period from the Jewish Quarter', H. Geva (ed.), *Jewish Quarter Excavations in the Old City of Jerusalem, Conducted by Nahman Avigad, 1969-1982, III: Area E and Other Studies: Final Reports*, Jerusalem 2006, pp. 329-388, esp. pp. 376-377.

27 אביגד (לעיל, הערה 13), איורים 108, 109, 132, 133.

28 שם, איורים 87, 107, 137.

29 שם, איור 107.

30 שם, איורים 95, 112.

31 שם, איורים 118, 132, 133.

שערכו חיילים רומאים אחר שלל מיד לאחר כיבוש העיר. בחפירות הבתים בעיר העליונה נמצא שפע כלי בית יומיומיים, כלי חרס וכלי אבן. כלי בית מברונזה ומברזל נמצאו רק מעטים, וכלי יוקרה ממתכות יקרות ומאבני חן לא נמצאו כלל, מן הסתם מפני שנלקחו בידי בוזזים. בשכבה הרלוונטית בכל שטחי החפירה נמצא רק מטבע זהב אחד מפרק הזמן שלפני שנת 70 לסה"נ.³² ממצאים אלה עולים בקנה אחד עם תיאוריו של יוסף בן מתתיהו על מיעוטם של כלים יקרים בעיר, מאחר שהוכרחו ממנה בדרכים שונות בזמן המצור ואולי עוד קודם לכן.³³

יש לציין כי פרט לעצמות זרועה של אישה שנמצאו ב'בית השרוף',³⁴ בשום מקום אחר בתחומי העיר העליונה לא נמצאו קברים ארעיים, שלדים או עצמות אדם מפוזרות שניתן לייחסם בביטחון לקרבנות מלחמת האחים שהתחוללה לפני המצור וכמהלכו או לקרבנות המלחמה בצבא הרומי. גם בין מפולות האבן הגדולות שנחשפו ממערב ומדרום לכותלי הר הבית לא נמצאו שרידים ברורים של עצמות אדם.

יוסף בן מתתיהו הזכיר מספרים גדולים של הרוגים הן בהר הבית והן בבתי המגורים,³⁵ ולפיכך היעדרם של ממצאים המעידים על כך ראוי לציון. פירוש הדבר שזמן קצר לאחר כיבוש העיר בידי הרומאים נאספו כל הגופות. מכיוון שלא נמצאו קברים המוניים, וגם בקברים הרבים מימי הבית השני שנחפרו אין עדויות שנאספו לתוכם בחיפזון מתים רבים, יש לשער כי הגופות נאספו בפקודת הצבא הרומי, קרוב לוודאי בידי שבויי מלחמה, סולקו מן העיר ונשרפו.

לעומת זאת בדרום העיר נמצאו עצמות אדם. המכלול הגדול ביותר נמצא על ידי משלחתו של יגאל שילה, ממערב לגיא הטירופויון (13), בואכה ברכת השילוח.³⁶ גם בחפירות של קתלין קניון בשטחים N ו-K הסמוכים (12) דווח על מציאת עצמות אדם.³⁷ דומה שבאזורים אלה הקפידו פחות באיסוף הגופות מבין גלי ההריסות של בתי העיר. ייתכן שהצבא הרומי טרח בכך פחות באזור זה משום שמיד לאחר כיבוש העיר הוא מיקם את מחנהו בחלקה המרכזי של העיר, ואילו עמק הטירופויון היה מרוחק למדי מתחום התיישבותו.

ראוי להעיר על הדוח האנתרופולוגי שפורסם על הממצאים של חפירות שילה.³⁸ אמנם מחברות הדוח ציינו כי נמצאו שרידים של שבעה-עשר אנשים בלבד, מספר קטן מכדי להסיק מסקנות, אך זהו

32 שם, איור 240.

33 מלחמת היהודים ה', י, א, 421; ה, יג, ד, 550.

34 אביגד (לעיל, הערה 13), עמ' 137, איור 138.

35 למשל: מלחמת היהודים ה', א, א, 34; ה, יב, ג, 512-514; ה, יג, ז, 567, 570; ו, ב, ג, 121; ו, ד, ו, 259; ו, ה, א, 275-276; ו, ח, ה, 406-404; ו, ט, ג, 427-420.

36 A. De Groot & D. Michaeli, 'Area H: Stratigraphic Report', A. De Groot & D.T. Ariel (eds.), *Excavations at the City of David 1978-1985, Directed by Yigal Shiloh*, III (Qedem, 33), Jerusalem 1992, pp. 35-53, especially p. 50, ill. 72.

37 K. Kenyon, *Digging Up Jerusalem*, London 1974, p. 254, ill. 104; H. Hewin, 'The Human Remains from Site N, Jerusalem', I. Eshel & K. Prag (eds.), *Excavations by K. M. Kenyon in Jerusalem 1961-1967*, IV: *The Iron Age Cave Deposits on the South-East Hill and Isolated Burials and Cemeteries Elsewhere*, Oxford 1995, pp. 259-264.

38 P. Smith, L. Kolska-Horwitz & L. Dujovny, 'The Human Remains from Area H' (לעיל, הערה 36), עמ' 54-62.

ה'בית השרוף' בעיר העליונה

למטה: עצמות זרוע אישה שנמצאו במטבח הבית (באדיבות החברה לחקירת ארץ-ישראל ועתיקותיה)

לפי שעה המכלול הגדול ביותר מסוגו שנחשף בזיקה לשכבת החורבן של ירושלים. לדעת מחברות הרוח המכלול אינו מייצג 'אוכלוסייה נורמלית', כיוון שחסרים בו פרטים צעירים. אפשר שיש לקשור זאת למצב שבו הייתה נתונה האוכלוסייה אחרי מלחמת אחים קשה, מצור, רעב וכיבוש אכזרי בידי הרומאים. ייתכן שהפרטים החלשים באוכלוסייה, כלומר תינוקות וזקנים, לא עמדו בקשיים ומתו עוד לפני נפילת העיר. ייתכן שגם היחס המספרי בין המתים משני המינים – שני שלישים נשים כנגד שלישי גברים³⁹ – הוא תוצאה של הנסיבות ההיסטוריות.

**רחוב המדרגות
עם הפרצות**
(צילום בעמי 37-40:
וי נייחין)

לכאורה אפשר להתרשם מדבריו של יוסף בן מתתיהו שכל העיר בערה כביכול, אך הממצא הארכאולוגי מראה בבירור שלא כך היה. שטח א בחפירות הרובע היהודי (11) הוא הגדול בשטחים שנחפרו (מעט למעלה מדונם אחד). בכל השטח הזה נחשפה השכבה המייצגת את תקופת הקיום האחרונה של ימי הבית השני, ולא נתגלו בה שום עקבות של שרפה.⁴⁰ אולי הסיבה לכך היא שהשטח הזה היה חלק מאזור ציבורי כלשהו (שוק?), ואין בכך לשלול את האפשרות שאזורי המגורים הסמוכים נשרפו וחרבו.

בפינה הצפונית-מערבית של העיר העליונה ניצבה מצודת העיר על שלושת מגדליה (14). חלקו התחתון של מגדל אחד שרד בשלמותו,⁴¹ והדבר עולה בקנה אחד עם תיאורו של יוסף בן מתתיהו, שציין כי לאחר הכיבוש נהרסו העיר והמקדש למעט שלושת המגדלים פצאל, היפיקוס ומריאמנה (מרים).⁴² לעומת זאת הלל גבע גילה בחפירותיו בחצר המצודה עקבות של החורבן של שנת 70, לרבות מגדל דרומי הרוס עד היסוד, וזאת בסתירה לתיאורו של יוסף בן מתתיהו.⁴³ מיקומו המדויק של ארמון הורדוס מדרום למצודה וגורלו לאחר כיבוש העיר עדיין לוטים בערפל.

עמק הטירופיון

רחובה הראשי של ירושלים בימי הבית השני נמשך לאורכו של עמק הטירופיון, מצפון לדרום. מהלכו ידוע כיום לאשורו מכמה וכמה תגליות בתוואי לאורך הכותל המערבי של הר הבית,⁴⁴ בהמשכו הדרומי בין הר הבית לבין ברכת השילוח⁴⁵ ובקצה הדרומי סמוך לברכת השילוח.⁴⁶ הקטע הארוך ביותר של הרחוב נחשף מן הפינה הדרומית-מערבית של הר הבית צפונה למרחק של כ-70 מ'. לאורך כ-35 מ' מתוכם סולקו אבני המפולת של הכותל המערבי שכיסו את הרחוב, ויעקב ביליג ואני הבחנו בשכבת עפר דקה, בעובי 3-5 ס"מ, בין ריצוף הרחוב ובין אבני המפולת שהיו מונחות עליו. עפר זה הכיל רסק של שברי חרסים וכמות ניכרת של מטבעות פזורים באקראי. רובם היו פרוטות ברונזה שנטבעו בימי המרד, והמאוחרת ביניהן הייתה של 'שנת ארבע' (69 לסה"נ).

R. Reich, 'Hellenistic to Medieval Strata 6-1 [Area A]', H. Geva (ed.), *Jewish Quarter Excavations in the Old City of Jerusalem, Conducted by Nahman Avigad, 1969-1982, I: Architecture and Stratigraphy: Areas A, W and*

X-2: Final Report, Jerusalem 2000, pp. 83-110, esp. p. 110

C. Schick, 'Der Davidsturm in Jerusalem', *ZDPV*, 1 (1878), pp. 226-237 41

מלחמת היהודים ז, א, א, 4-1. 42

H. Geva, 'Excavations at the Citadel of Jerusalem, 1976-1980', 43
עמ' 163.

C. Warren, *Plans, Elevations, Sections etc., Shewing the Results of the Excavations at Jerusalem 1867-70:* 44

Executed for the Committee of the Palestine Exploration Fund, London 1884, pls. 28, 29

עמ' 137-133; רייך וביליג (לעיל, הערה 8), עמ' 40-33, ובעיקר תמונת השער לחוברת ותצלומים בעמ' 34, 3638, 39;

ד' בהט, 'מנהרות הכותל המערבי', קרמוניות, 101-102 (תשנ"ג), עמ' 38-48, בעיקר עמ' 47.

קניון (לעיל, הערה 37), לוחות 97, 100. 45

F.J. Bliss & A. Dickie, *Excavations at Jerusalem, 1894-1897*, London 1898, pp. 151-154, pl. XVI 46

וא' שוקרון, 'חשיפתם של רחבה ורחוב מרוצפים מימי הבית השני סמוך לברכת השילוח', מחקרי עיר דוד וירושלים

הקדומה, 1 (תשס"ו), עמ' 59-69.

ממצא זה מעיד כי בזמן המרד, המצור והחורבן השתבשה לחלוטין הפעילות העירונית. המקום לא נוקה, והתכסה באשפה ובסחף שהביאו גשמי החורף מן העיר העליונה והשקיעו על ריצוף הרחוב הנמוך ביותר באזור.

לאחרונה נחשף קטע של רחוב מרוצף אבן ומדרוג שעלה מברכת השילוח ומן הרחבה המרוצפת שלצפונה במעלה עמק הטירופויון, לכיוון הר הבית. קטע ראשון של הרחוב אותר כבר לפני יותר

מ־100 שנה, במערב העמק, וכעת נוסף קטע שאורכו כ־40 מ', והוא נמשך במזרח העמק, בתחתית המצוק היורד מגבעת עיר דוד (15).⁴⁷

מתחת לרחוב המרוצף, שחלקו הדרומי מדרוג, ידועות שתי תעלות ניקוז למי גשמים, מקבילות זו לזו, שירדו לאורך גיא הטירופויון עד נחל קדרון. התעלה המזרחית נחשפה מתחת לקטע הרחוב המדרוג המזרחי. היא חצובה בסלע, ורוחבה וגובהה מאפשרים הליכה שפופה בתוכה. בחמישה מקומות שבורות אבני ריצוף הרחוב מעל התעלה ויש גישה ישירה לתוכה (על משמעות הדבר להלן). תעלת הניקוז המערבית היא תעלת הניקוז המרכזית של ירושלים. היא נחשפה לראשונה בשלהי המאה התשע־עשרה, ונחשפה מחדש לאחרונה (16).⁴⁸ זו תעלה בנויה, וגובהה הרב מאפשר הליכה נוחה בתוכה. שתי התעלות ניקזו את מי הגשמים מן העיר, ובשל כך התוואי שלהן נמשך אל מחוץ לחומות העיר, לקדרון.

העפר שהוצא מן התעלות נופה כולו. ומלבד חרסים משלהי ימי הבית השני נמצאו בו כמויות גדולות של מטבעות, רובם פרוטות ברונזה ('שנת שתיים' ו'שנת שלוש' למרד) אך נמצאו גם פרוטות 'שנת ארבע', הנדירות יותר.

תעלת הניקוז המערבית

ממצא יוצא דופן, מפאת שלמות השתמרותו, שנתגלה בתעלה המזרחית הוא סירי בישול תמימים. ממצא זה והעובדה שבריצוף הרחוב מצויות פרצות בשל אבני ריצוף שבורות, המאפשרות ירידה

47 א' שוקרון ור' רייך, 'שרידים חדשים מן הרחוב המדרוג העולה מברכת השילוח להר הבית', מחקרי עיר דוד וירושלים הקדומה, 2 (תשס"ז), עמ' 13-25; ר' רייך וא' שוקרון, 'תגליות חדשות בחפירות עיר דוד, ירושלים', קרמוניות, 133 (תשס"ז), עמ' 32-40, בעיקר עמ' 38-40.

48 ר' רייך וא' שוקרון, 'חשיפתה מחדש של תעלת הניקוז המרכזית מימי הבית השני בעמק הטירופויון', 'חפירות ומחקרים בירושלים ובסביבתה: יום עיון שנתי, יום חמישי, י"א בטבת תשס"ח, 20 בדצמבר 2007 (תקצירי הרצאות), ירושלים תשס"ח, עמ' 25-32.

לתעלת הניקוז או עלייה ממנה, נקשרים לענייני. מאחר שלא נמצאו אבני מפולת גדולות שעשויות היו לגרום לפרצות שבריצוף, אין ספק שהפרצות נעשו במכוון, ושהאבנים נשברו כדי לפתוח את הדרך אל התעלה. עובדות אלה נקשרות אל תיאוריו של יוסף בן מתתיהו בדבר ירידתם של נצורים בירושלים אל מנהרות תת-קרקעיות על מנת למצוא בהן מקלט ואף מגורים עד יעבור זעם.⁴⁹ פעם אחת הזכיר יוסף כי המפלט היה סמוך לשילוח.⁵⁰ חשובה ההתאמה שבין תיאור הרומאים השוכרים את הקרקע כדי לתפוס את הנמלטים שבמנהרות⁵¹ ובין הפרצות שהתגלו ברחוב המדורג, המובילות אל התעלה שמתחתיו, וסירי הבישול התמימים מעידים על קיום אנושי, לפרק זמן מסוים, במקום בלתי שגרתי שכזה.

האזור הסמוך לעיר

בשטח הסובב את העיר מעולם לא נתגלו עקבות של מחנות רומיים ושל עבודות מצור. קניון הציעה שחומת סוקניק-מאייר, השנויה במחלוקת, שנחשפה מצפון לעיר (17), הייתה למעשה חלק מחומת המצור (הדייק) על העיר.⁵² אמת וילרד המריק הציע לראות בחומה זו 'חומת מחסום' שבנו הנצורים בעיר כהכנות למצור הרומי.⁵³ ואולם חלקי הביצורים שנחשפו הם גדולים במיוחד ואף מונומנטליים, משולבות בהם אבנים גדולות במיוחד, וניכרים בהם רמת תכנון גבוהה ועיבוד מדויק מדי, ולכן שתי ההצעות האלה אינן מתקבלות.⁵⁴

אילו נבנו מאבן, היו בוודאי מתקני המצור הרומי דומים לאלה שידועים ממצדה, הבנויים מאבן.⁵⁵ באותו אופן נבנו מתקני המצור הרומי סביב מכוור,⁵⁶ וגם מחנות המצור הרומיים המאוחרים משהו שידועים ליד בתיר.⁵⁷ במצדה ובמכוור עשו שימוש באבן משום שאתרים אלה שוכנים במדבר.

49 מלחמת היהודים ז, ג, 370; ו, ח, ה, 402.

50 שם ו, ח, ה, 401.

51 שם ו, ט, ד, 429.

52 קניון (לעיל, הערה 37), עמ' 251-254.

53 E.W. Hamrick, 'The Northern Barrier Wall in Site T', A.D. Tushingham, *Excavations in Jerusalem 1961-1967*, I, Toronto 1985, pp. 215-232

54 J. Magness, 'The Northern Wall of Aelia Capitolina', L.E. Stager, J.A. Greene & M.D. Coogan (eds.), *The Archaeology of Jordan and Beyond: Essays in Honor of James A. Sauer*, Winona Lake 2000, pp. 328-339

55 י' ירין, מצדה: מימים ההם – בזמן הזה, תל-אביב וחיפה [תשכ"ו], עמ' 209-231.

56 A. Strobel, 'Machärus: Geschichte und Ende einer Festung im Lichte archäologisch-topographischer Beobachtung', S. Wagner (ed.), *Bibel und Qumran: Beiträge zur Erforschung der Beziehungen zwischen Bibel- und Qumranwissenschaft* Hans Bardtke, Berlin 1968, pp. 198-225, esp. pp. 214-221 & ill. 2

57 ש' יבין, מלחמת בר כוכבא, ירושלים תשי"ב, עמ' 118-119, לוח IX.

חיפוש בזמנים אלה אחר שרידי דייק ושאר מתקני מצור איננו אפשרי, בשל הפיתוח העצום של העיר ירושלים. אולם אף שתוואי הדייק תואר בידי יוסף בן מתתיהו בפירוט רב,⁵⁸ גם בדיקה מדוקדקת של מפות ישנות,⁵⁹ של תצלומי אוויר ישנים⁶⁰ ושל דוחות על סקרים ארכאולוגיים⁶¹ לא נראה פרי. דבר זה מאשר במידה מסוימת את תיאורו של יוסף בן מתתיהו את המצור הרומי. הוא תאר מתקני מצור שאינם בהכרח קיר רצוף כמו זה של מצדה, אלא סדרה של שלושה-עשר מצדים לאורך קו שאורכו 39 סטדיות (כ־7 ק"מ), המרוחקים זה מזה כ־540 מ' בממוצע. מצדים אלה נבנו לדברי יוסף בן מתתיהו מעץ, בעבודה מאומצת שנמשכה שלושה ימים. בניית מתקני מצור כאלה הייתה הדרך השגרתית שנקטו הרומאים, וסוג המתקנים מסביר את חסרונם המוחלט של שרידים בשטח, שכן המתקנים בוודאי פורקו לאחר כיבושה של העיר, לשם ניצול העץ הרב ששולב בהם.

לפי תיאורו של יוסף בן מתתיהו נדרש לצורך המצור המתמשך עץ רב, והרומאים הביאו אותו ממרחקים הולכים וגדלים, עד ששממו כל ההרים סביב ירושלים.⁶² אם אמנם חיסלו עבודות המצור על ירושלים את היערות סביב העיר ברדיוס גדול, הרי העצים שהוצאו ממתקני המצור לאחר כיבוש העיר, שימשו בוודאי כחומר בנייה וכחומר דלק, ואפשר שנוצלו למשל במלכנה הגדולה שהקים הלגיון העשירי ממערב לעיר.⁶³ מסקנה זו בלתי נמנעת משום שפרק זמן ארוך עבר עד שהיערות בהרי יהודה צמחו וחזרו לגודלם הקודם.⁶⁴

עולה השאלה אם בניית מחנות המצור הרומיים סמוך לבית־תר (ליד הכפר בתיר, כ־11 ק"מ מדרום-מערב לירושלים) כחלק מן המלחמה לדיכוי מרד בר כוכבא, הושפעה מן המרד הראשון שאירע כשישים וחמש שנה קודם לכן. אם תיאורו של יוסף בן מתתיהו מדויק, מסתבר שהיער סביב ירושלים עדיין לא השתקם, ומחנות המצור האלה נבנו בלית בררה מאבן, בדומה למחנות המצור המדבריים של מצדה ומכוור.⁶⁵ לבסוף, אנקרוטה אחת שדומה כי גם היא מקשרת בין הטקסט ההיסטורי למצא ארכאולוגי. על הלגיון העשירי פְּרִטְנִזִּיס, שלקח חלק במלחמת החורבן, כבר דובר לעיל, ואמנם

58 מלחמת היהודים ה, יב, ב, 504-511.

59 C. Wilson, *Ordnance Survey of Jerusalem*, London 1865, Attached Map 1:2500

60 G. Dalman, *Hundert deutsche Fliegerbilder aus Palästina*, Gütersloh 1925, Abb. 4, 5, 7, 8, 13, 15, 16

61 ע' קלונר, סקר ירושלים: האזור הדרומי, ירושלים תשס"א; הנ"ל, סקר ירושלים: האזור הצפוני-מזרחי, ירושלים תשס"ב.

62 מלחמת היהודים ה, ו, ב, 264; ה, יב, א, 496; ה, יב, ד, 522-523; ו, א, א, 7-5; ו, א, א, 9-11; ו, ח, א, 375.

63 B. Arubas & H. Goldfus, 'Introduction to the Excavations', idem (eds.), *Excavations on the Site of the Jerusalem Convention Center (Binyanei Ha'Uma)* (IRA Supplementary Series, 60), Portsmouth, RI 2005, pp. 11-16

64 פרופ' אמוץ דפני מעריך שעבר פרק זמן של 100-150 שנה עד שהיער הטבעי שנכרת חזר למצבו הקודם (מידע בעל־פה). בעדות הנומיסמטית מן הסדרה של הלגיון העשירי קיים בבירור פער במאה השלישית ובראשית המאה הרביעית לסה"נ. ראו: G. Bijovsky, 'The Coins', ארוכס וגולדפוס (שם), עמ' 211-224. יש להתפלא מה גרם להפסקתו או לצמצומו הניכר של ייצור הרעפים הלבנים וצינורות החרס שהסדרה התמחתה בייצורם. אמנם בימי דיוקלטיאנוס הועבר הלגיון העשירי מן העיר לאילה (עקבה של ימינו), אך העיר אליה קפיטולינה המשיכה את חייה כרגיל. האם היה השוק רווי בתוצרת (רעפים, לבנים, צינורות וכדומה), או שמא עלו מחירי הייצור כתוצאה ממחסור בחומרי הסקה (עץ)?

65 עם זאת יש לציין כי שרידי מערכת המצור הרומי שנתגלו בח'רבת אל־חמאם, המוזהה עם נרבתא שבשומרון, בנויים אבן. ראו: א' זרטל, 'מערכת המצור הרומית בח'רבת אל־חמאם (נרבתא) שבשומרון', קדמוניות 55-56 (תשמ"א), עמ' 111-118.

הוא הותיר בירושלים ובסביבתה הקרובה שרידים רבים, אך הם קשורים בעיקר לפרק הזמן שלאחר החורבן, שכן לגיון זה היה מוצב בעיר למעלה מ-200 שנה. לפי שעה לא נמצאו בעיר או בסביבתה הקרובה שרידים שניתן לשייכם לגיון החמישי, השנים-עשר והחמישה-עשר,⁶⁶ שלקחו גם הם חלק במצור ובהחרבת העיר.⁶⁷ אך במחנה הקבע של הלגיון החמישה-עשר אפוליניריס בקרננטום שעל גדות הדנובה שבפרובינקיה פנונייה (אוסטריה של ימינו) נתגלו ארבע פרוטות ברונזה מן הטיפוסים הנפוצים ביותר שטבעו המורדים בשנת שתיים, בשנת שלוש ובשנת ארבע למרד.⁶⁸ מטבעות אלה נלקחו מן הסתם כמזכרת על ידי חייל רומאי או הובאו לגבולה הצפוני של האימפריה הרומית בידי שבוי יהודי.⁶⁹

סיכום

החפירות הארכאולוגיות העלו עדויות רבות וברורות לחורבנה של ירושלים בשנת 70 לסה"נ. מקורן של עדויות אלה באזורים שונים בעיר, ציבוריים ופרטיים. במרבית המקרים עולות עדויות ארכאולוגיות אלה בקנה אחד עם התיאור המפורט של המצור והחורבן שכתב יוסף בן מתתיהו בספרו 'מלחמות היהודים ברומאים', והן מאששות את מהימנותו של ההיסטוריון, שהיה עד ראייה לאירועים אלה.

66 למשל: מלחמת היהודים ו, ד, ג, 237.

67 לעומת זאת יש עדויות ברורות לנוכחות יחידה של הלגיון החמישי מקרניקה באמאוס. ראו: M. Fischer, B. Isaac & I. Roll, *Roman Roads in Judaea, II: The Jaffa-Jerusalem Roads*, Oxford 1996, esp. pp. 156-157; 'י שחר, 'מירושלים ל"Orine" – תוצאות מלחמת החורבן בהר ירושלים, 'א' פאוסט וא' ברוך (עורכים), חידושים בחקר ירושלים, ו, רמת-גן תשס"א, עמ' 187-201; וכן: 'י שחר, 'תוצאות מלחמת החורבן באזור ירושלים – חידושים והערות, 'א' ברוך, ע' ליבנר וא' פאוסט (עורכים), חידושים בחקר ירושלים, ט, רמת-גן תשס"ד, עמ' 105-121.

68 ר' רייך, הערה על מטבעות של המרד הגדול שנתגלו בקרננטום שבאוסטריה, קדמוניות, 135 (תשס"ט), עמ' 128-129; E. Humer (ed.), *Legionsadler und Druidenstab: Vom Legionslager zur Donaumetropole* (Katalog), [St. Pölten] 2006, pp. 123-124, nos. 419a, 419b, 420, 421

69 לפי שעה ידועה רק כתובת רומית אחת על מצבת קבורה של שבוייה יהודייה באירופה – הכתובת על מצבתה של קלאודיה אסתר מירושלים, שנקברה בפטיאולי שבמפרץ נפולי. ראו: איזק (לעיל, הערה 1), עמ' 1-13, בעיקר עמ' 2.